

AZERBAIJAN ŞİİR DİLİNDE ZAMAN KONSEPTİNİN SANATSAL FELSEFİ VE BİLİMSSEL TEORİK MESELELERİ*

ARTISTIC-PHILOSOPHICAL AND SCIENTIFIC-THEORETICAL ISSUES OF THE CONCEPT OF TIME IN THE AZERBAIJANI POETIC LANGUAGE

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФИЛОСОФИЯ И НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Farid İBRAHİMLİ**

ÖZ

Azerbaycan şiir dilinde zaman konseptinin stilistik özellikleri, sanatsal felsefi düşüncenin ifadesinde zamanın metin yapılarında ifade imkânları, sanatsal yaratıcılık sürecinde zamanın bilişsel kategori gibi kavranılması meseleleri incelenmiştir. Bedii düşünce tarihinin tüm aşamalarında – eski folklor örneklerinden çağdaş bedii örneklerle kadar bedii (sanatsal) fikrin estetik, emosyonel ekspresif, şiirsel dil katmanında zamanın stilistik semantik imkânlarına rastlayabiliriz. Somut sanatsal örnekler üzerinde zaman bedii konseptinin ifade araçlarının gözlemlenmesi, zamanın ifade araçlarının işlevsel stilistik imkânlarının incelenmesi zamanın bilişsel kategori olarak görünümünü belirlemekle yanı sıra Azerbaycan şiir dilinin gelişim eğilimlerini, etno-psikolojik faktörleri, duyguların ifadesinde bireyin bilişsel psikolojik doğrultularını araştırmaya olanak sağlıyor. Araştırma istikameti çok yönlü olduğu gibi elde olunan sonuçların uygulama doğrultuları da çeşitli oluyor ve bu yönler hayatın, doğanın, toplumun çizgisinden kenarda değil. Zaman, mekân və hareket gibi kategoriler (ulamlar) kavram ve düşünceye ait tüm bilgi yükünü semantik içeriğinde taşımaktadır. Algının bir kavrama dönüştürülmesi sürecinde, zamanın kavramsal olarak anlaşılması, bilimsel yaratıcılıkta ayrı bir yöndür. Bilimsel yaratıcılık sürecinde, zamanın dilsel içeriğinden ziyade zamanın felsefi içeriğinin anlaşılması öncü bir rol oynamaktadır. Aslında zamanın bilişsel bir kategori olarak algılanması, zamanın felsefi algısı ile başlar. Zamanın dil katmanındaki ifade araçları, dilbilimsel araştırması için koşullar yaratır. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz, bilişsel

* Bu çalışma, Gence Devlet Üniversitesi Azerbaycan Dili Bölümü'nde hazırlanan "1960'lı yılların Azerbaycan şiir dilinde "zaman" sanatsal konseptinin sunum araçları" başlıklı Dil Teorisi uzmanlığı üzerine doktora tezinden üretilmiştir.

** ORCID: [0000-0001-9208-3832](https://orcid.org/0000-0001-9208-3832), doktora öğrencisi, Azerbaycan, Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dili Fakültesi, Dil Teorisi Bölümü, feridibrahimoglu@gmail.com

Azərbaycan Şiir Dilində Zaman Konseptinin Sanatsal Felsefi Ve Bilimsel Teorik...

bir kategori olarak zamanın incelenmesinin, zamanın felsefi ve dilsel bir yönde incelenmesini içeren daha genel bir konu olduğu sonucuna varabiliriz.

Anahtar kelimeler: şiir dili, zaman kavramı, gramatik yapı, kognitif kategori, bedii konsept, leksik semantik sistem.

ABSTRACT

The stylistic features of the concept of time in the Azerbaijani poetic language, the expressions of the time in text constructions in the expression of artistic philosophical thought, the issues of understanding time as a cognitive category in the process of artistic creativity have been studied. At all stages of the history of artistic thought - from ancient folklore to modern art - we encounter the stylistic and semantic possibilities of time in the aesthetic, emotional-expressive, figurative language layer of artistic thought. Observation of the means of expression of the concept of time on specific artistic examples, the study of functional stylistic possibilities of the means of expression of time, along with identifying aspects of time as a cognitive category, creates trends in the development of Azerbaijani poetry, ethnopsychological factors, cognitive-psychological development. As the direction of research is multifaceted, the directions of application of the obtained results are different, and these directions are not outside of life, nature and society. Categories such as time, space and motion carry the information burden of all spheres of concept and thought in the semantic context. In the process of transforming perception into a concept, the conceptual understanding of time is a separate direction in scientific creativity. In the process of scientific creativity, the understanding of the philosophical content of time plays a leading role, rather than the linguistic content of time. In fact, the perception of time as a cognitive category begins with the philosophical perception of time. The means of expression in the language layer of the time create conditions for its linguistic research. From this we can conclude that the study of time as a cognitive category is a more general issue, which includes the study of time in a philosophical and linguistic direction.

Keywords: language of poetry, the concept of time, grammatical structure, cognitive category, figurative concept, lexical-semantic system.

АННОТАЦИЯ

В нижеследующей статье исследованы стилистические особенности концепции времени азербайджанской поэзии, выражения времени в текстовых структурах, художественно-философские мысли, осмысление времени, как познавательной категории в процессе художественного творчества. Стилистическо-семантические элементы встречаются в эстетическом, эмоциональном, выразительном, поэтическом языковом слое на всех этапах истории художественной мысли - от древних фольклорных примеров до современности. Наблюдение за средствами выражения понятия времени на конкретных художественных примерах, изучение функционально-стилистических возможностей средств выражения времени, определяет появление времени как познавательной категории, а также позволяет исследовать тенденции развития азербайджанского поэтического языка, этнопсихологические факторы, когнитивно-психологические аспекты личности в выражении эмоций. Поскольку наше исследование многогранно, разнообразны и направления применения полученных результатов и эти аспекты не находятся в стороне от жизни, природы и общества. Категории, такие как время, пространство и движение, несут в своем семантическом содержании всю информационную нагрузку концепта и мысли. Концептуальное понимание времени в процессе преобразования восприятия, это отдельный аспект научного творчества. В процессе научного

творчества ведущую роль играет понимание философского, а не лингвистического содержания времени. Фактически восприятие времени, как когнитивной категории, начинается с философского восприятия времени. Средства выражения в языковом слое времени создают условия для лингвистических исследований. Из этого можно сделать вывод, что изучение времени, как когнитивной категории, является более обобщённым предметом, включающим в себе философское и лингвистическое изучение времени.

Ключевые слова: поэтический язык, концепт времени, грамматическая структура, когнитивная категория, телесный концепт, лексико-семантическая система.

1. GİRİŞ

“Zaman nedir?” sorusunun cevabı uzun süre felsefi düşüncede aranmış (Coope 2005), (Davies 2004), (Sinclair 2017), sonralar zaman sorunu doğa bilimlerinde de araştırma konusu olarak (McGuire 1978), (Walsh 1967), (Einstein 1920), (Mlodinow vd. 2010) yer almıştır. Zaman dilcilikte, özellikle onun çağdaş araştırma alanlarından olan bilişsel dilcilikte, psiko-lingüistikte de araştırma konusu (Block vd. 2014), (Pesina vd. 2015), (Wittmann 2016) olmuştur.

Zamanın ifade araçları, onların dildeki konumu, kelime türetmede ve dilin söz varlığının zenginleşmesindeki rolü, gramer yapısı (Ahundov 2003), (Sadıgov 2004), (Tahirov 2007), yapısal anlamsal özellikleri (Caferov 1984), (Tahirov 2008) Azerbaycan dilciliğinde araştırmacılar tarafından yeteri kadar tetkik edilmiş, zaman kategorisinin gramer yapısı bilimsel çalışmaların değindiği meselelerden olmuştur.

Azerbaycan şiir dilinde zaman konseptinin stilistik özellikleri, sanatsal felsefi düşüncenin ifadesinde zamanın metin yapılarında ifade imkânları, sanatsal yaratıcılık sürecinde zamanın bilişsel kategori gibi kavranılması meseleleri ayrıca araştırma konusu olmamıştır. Fakat ayrı ayrı yazarların eserlerinin dili ve stilistik özellikleriyle ilgili araştırmalarda zaman konseptine kısmen değinilmiştir.

1.1. Sanatsal-dilbilimsel zaman konseptinin bilimsel teorik sorunları

İnsanlar eski çağlardan başlayan emek ilişkileri, çevreye ilişki, doğadaki olayları gözlemlemek, astronomik bilgiler neticesinde zamanın ölçülmesine ait teknolojiler oluşturabilmişler. Zaman probleminin çözülmesi doğrultusunda ilkin yaklaşımların temelinde eski insanların matematiksel (riyazi) bilgileri, özellikle sayı sistemleri hakkında elde ettikleri çağdaş bilimin embriyonik keşifleri sayılabilecek başarılar dayanmaktadır. Fakat zamanın derki bu süreçlerden daha önceye aittir. Vakit sorunuyla zamanın bilişsel organlar aracılığıyla derki meselesini belirli aşamalarda birbirinden ayırarak gözden geçirmeliyiz.

Ördem (2014: 125)’e göre, zamanın periyodik bölünmesi esas olarak *vakit* kelimesiyle kullanılır, yani *vakit* kelimesi, zamanın ölçü birimlerinin ortak adı haline gelir. Yaşam tarzına dahil olan davranış ve eylemlerin yaşam süreleri isimlerinde ifade edilmekte ve *vakit* kelimesi kullanılmaktadır. Örneğin: *ders vakti*, *oyun vakti*, *yemek vakti* vb. *Zaman* kelimesi, belirli bir süre içinde olan ancak bölünmemiş durumlarda daha sık kullanılır.

Azerbaycan Şiir Dilinde Zaman Konseptinin Sanatsal Felsefi Ve Bilimsel Teorik...

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de *zaman* ve *vakit* kelimelerinin kullanım noktaları aynı değildir. Bunlarla yanı sıra *zaman* kelimesi terim gibi de kullanılarak geniş anlamda stilistik anlamsal işlevsellik içeriyor. Tahirov (2008: 60)'a göre, “vakit” kelimesinin anlamı “zaman” kelimesinden daha dar bir alanı kapsar. “Zaman” kelimesi genellikle felsefi konularda ve soyut kavramlarda kullanılır. “Zaman” ve “vakit” kelimelerinin semantik konusu nutuk sürecinde çoğu zaman benzerlik oluştursa da, zaman anlayışına bilişsel kategori gibi yaklaştıkta, Tahirov'un da kaydettiği gibi (2008: 60), “zaman” kelimesinin kullanılması daha uygun seçenektir.

Zamanın bilişsel organlar aracılığıyla kavranılması konuşma faaliyetinin oluşması, gelişmesiyle bağlıdır ve zaman itibarıyla benzerlik oluşturmaktadır. Sonralar ise insanlar dünyanın yaşı, şekli, büyüklüğü hakkında düşünmeye başlamış, güzelliğini seyrtemiş, kendini, çevreni algılamaya çalışmış, bilimin, felsefi fikrin rüşeymlerini yaratmışlar. Fakat insanlar bilimsel keşif için gerekli olan teknolojik araçlara, düşünce tarzına sahip olamadıklarından onların düşüncesi bilimsel felsefi yönde değil, sırf bedii felsefi doğrultuda daha çok gelişmiştir. Görüldüğü gibi insanların dünya, zaman hakkında ilkin fikirleri bilimsel varsayımlardan (hipotezlerden) daha çok sanatsal tahayyül yönünde olmuştur. Bilişsel bilimlerin teorik ve pratik temellerini yansıtan bilişsel psikoloji ve bilişsel dilbilim gibi bilişsel şiiresle de oluşmuştur (Gavins vd. 2003), (Tsur 2008), (Vandaele vd. 2009), (Stockwell 2019). Stockwell'e göre, bilişsel şiireselanın temelleri en açık biçimde bilişsel dilbilim ve bilişsel psikoloji ile yakından ilişkilidir ve birlikte bilişsel bilimlerin büyük bir bölümünü oluştururlar. Bu disiplinlerin ana araştırma yönü, ifade biçimlerinin ve bilinçli algının biyolojik koşullarımızla her zamankinden daha yakından ilişkili olduğunu anlamaktır (2019: 6).

Çağdaş dönemde varsayımlarla zengin olan bedii eserler ve filmler geniş yayılmıştır. Bu tür örneklerde ifade olunan bilimsel fikirler daha çok sanatsal konsepti oluşturarak hayat gerçeklerinin ifadesinde bedii tahayyülün ürününe dönüşüyor. Sanatsal felsefi düşüncenin temelinde mecazilik, şiiresellik ve sanatsallık dayanmıştır. Masalın, rivayetin evvelinde “*günlerin bir gününde*” ifadesine rastlıyoruz, “*nağıllarda zaman tez geçer*”, “*ay öter, yıl dolanar*”, “*nağıl dili yüzyrek olar*” söyleyerek bir olayın yorumundan başkasına geçiyoruz. “*Bu günün işini yarına koyma*”, “*Gecenin hayrından gündüzün şeri yahşidir*” gibi ata sözlerinde ve diğer folklor örneklerinde *zaman* konseptinin kullanımı şunu söylemeyi gerektirir ki, bedii düşünce tarihinin tüm aşamalarında – eski folklor örneklerinden çağdaş bedii örneklere kadar bedii (sanatsal) fikrin estetik, duygusal, etkileyici şiiresel dil katmanında zamanın stilistik semantik imkânlarına rastlıyoruz.

Eski sanatsal düşünce tarzını, inanç sistemini kendinde yansıtan Nevruz Bayramı ritüellerinde, mevsim ve merasim şarkılarında zamanın epizodik betimlemeleri geniş yer tutmaktadır. Halk hafızasının bu örneklerini gözden geçirtikte belli oluyor ki, halkın gelenekleriyle senkretik bağlılık oluşturan zaman konsepti mecazlar sisteminde kendine özgü şiiresel şekiller oluşturuyor.

“Üçü bize yağdı,
Üçü cennet bağdı,

Üçü yığıb getirdi,
Üçü vurub dağıttı” (Mehemmədhüseyn 2010: 70).

Emekçi insanın günlük takvimi gözlememesi, verimliliğe etkisini hissettirmesinden oluşan duygusal durumdan gelişmiş sanatsal estetik düşünce halk hafızasını yansıtıyor. Mevsimlerin özelliklerini şiirsel dille terennüm eden eski insan zamana yalnız takvim gibi yaklaşırsa da, yarattığı şiirsel dille psikolojik durumu çağdaş okura iletilebilmiştir. İlk iki mısırda mecazi benzetme, son iki mısırda ise deyim aktarımı – metafor şeklinde ortaya çıkan bedii dil mevsim konseptinin esas unsurlarını ifade edebilmiştir. Zaman konseptinin bedii dilde ifadesini çözümlemek için bedii edebiyat ve hayat arasındaki analogik ilişkiyi ortaya çıkarmalıyız.

Eski uygarlıklardan, boy ve kabile birliklerinden (Yunanistan, Hindistan, Mısır, Sümer, Mezopotamya, Aztekler, Maya vb.) çağdaş kültürlerle kadar bedii düşünce tarihini gözden geçirirsek, bedii felsefi düşüncenin gelişim hiyerarşisinin bilimsel ve teknik ilerlemeyle paralel şekilde oluştuğunu görebiliriz. Derk edilen kavramlar, aynı zamanda dil aracına dönüşüyor. Eski insanlar vakit tayin eder, ilin, ayın, günün hisselerini adlandırmışlar. Vakıt, süre sorununun çözülmesi için eski insanlar farklı araçlar: gök cisimlerinin gözlemine, ekincilik ve av mevsimini, harareti, dinî ayinleri kullanmışlar. Sosyal hayatın taleplerinden ileri gelerek, vakit sorununun çözülmesinde elde ettikleri lengüistik sonuçlar anlamsal, morfolojik ve sözdizimsel birimlere dönüşerek vakiti, süreni ifade ediyor. İdrak faaliyetinde sistem yaratan dinî, felsefi, sanatsal düşünce dil araçlarını geliştirmiştir. Bedii felsefi düşüncede mevcut olan zaman konsepti öyle bir dil birimidir ki, vakit bildirmekle yanı sıra çevreye ilişkide, duygularda canlılık, görsellik oluşturuyor.

Zaman hayatımızla algılanır. Zamanın heyecanı bizi uzaya sürükler. Balıklar suda yaşarken biz de zamanda yaşıyoruz. Onun harika müziğiyle yaşıyoruz, dünyayı anlıyoruz, doğa bazen bizi endişelendiriyor ve heyecanlandırıyor (Rovelli 2018: 7). Biz geçmişimizi hatırlarken, geleceğimizi düşünürken sadece zamanı değil, şahidi olduğumuz olayların, veya dilediğimiz, hayalimizde canlandırdığımız olayların yarattığı psikolojik durumun etkisiyle duygularımız farklı hissî haller sergiliyor. Yalnızca bedii metinde ifade olunan zaman kavramı mecazi, duygusal konuşma birimine dönüşerek, tasvir ve terennüm ettiği hayat hakikatlerinin ifadesinde oluşan görsellik, canlılık, yarattığı psikolojik durum zamanın bilişsel kategorisi gibi çok taraflı derkine olanak sağlıyor.

Sanatsal yaratıcılıkta zamanın iki çeşit ifade aracıyla karşılaşılabılıriz. Zaman anlamı hakkında felsefi mühakimeler ve zamanın vakit, süre açıdan ifadesi bedii tefekkürde gerçeklikten uzak mecazilik bildirmekle soyut kavrama mekanizmaları oluşturuyor. Sanatsal örneklerde mecazilikten kenar gerçek zamanın ifadesine de rastlıyoruz. Fakat dil katmanında zamanın bu tür ifade şekli bedii felsefi düşüncenin felsefi, ontolojik, psikolojik, bedii lengüistik özellikleri hakkında kendinde geniş bilgiler taşımadığına göre sanatsal felsefi düşüncede zaman bedii konseptinin bu tür sunum şekli araştırma nesnesi olmuyor.

Sanatsal edebiyatta ifade olunan zaman çeşitli doğrultularda geliyor. Hadisenin söylendiği zaman, hadise ve öykülerin baş verdiği zaman bedii edebiyatta ayrıca yön oluşturmaktadır. Her iki yönde zamanın tasvirinde çok yönlülük daha da

gelişerek ifade olunan zaman mekân zamanına, hareket zamanına, bedii karakter zamanına, yazar zamanına dönüşüyor. Bedii düşüncede zamanın böyle çok kapsamlı tasviri mecazi, şiirsel konuşma tezahürüne dönüştükte daha zengin mecazlar sistemi oluşturur ki, yalnızca bu noktada *zaman* sanatsal konsept düzeyine yükseliyor.

1.2. Zamanın sözcüksel-anlamsal ve gramer yapısı

Kelimenin sözcüksel-anlamsal mazmunu onun sözcüksel anlamıdır ve aynı anlamın işlevselliğini yalnız bir durumda gösterdiği anlamıdır.

Bir kelimenin anlambilimini incelerken mantıksal koşullar ve sonuçlar dikkate alınır. Bilişsel yaklaşım, anlamın kavramsal yönünü, kelimelerin doğasını, kullanılma ve adlandırılma yollarını inceler (Veyselli 2010: 273). Bilişsel semantik mazmun bağlam içerisinde stilistik işlevsel sistemde kelimenin doğrudan sözcüksel anlamından ortaya çıkmış çok anlamlılığı, mecaz oluşturma imkânlarını, stilistik derivasyon (kelime türetme) potansiyeli konuşma süreci ile, aynı zamanda bilişsel organların faaliyeti ile gelişiyor, oluşuyor, aynı zamanda algılanıyor. Sözcüksel anlamsal yapı sözcüksel anlamsal sistem unvanıyla daha geniş anlamda kendi içerisinde alt ve üst yapı anlamını birleştiriyor. Bilişsel anlamın kendine özgü gelişme usulü olsa da, durumsal anlam değişkenliğini öğrense de, kelimenin sözcüksel anlamsal mazmununun alt yapısına bilişsel anlamsal mazmunu dahil etmeyimiz bir sözcüksel birimin anlam ve bilişsel durumlarını alakalı şekilde incelemeye yardımcı olacaktır.

Ahundov (2003: 204), dilbilgisel ve felsefi zaman arasındaki bağlantıyı dil ve düşüncenin bağlantısı olarak görüyordu. Zaman bilişsel kategorisinin tetkikinde zamanın bilinçte inikâsının çeşitli şekillerini bir bütün olarak dikkate alıp felsefi araştırma nesnesi saymıştır. Nesnel zaman doğada insan bilincinden kenarda fiziksel olarak mevcut olsa da, insanın bilişsel organları zamanı kavramakta çeşitlilik sergiliyor. Bu, doğada mevcut olan nesnel fiziksel zamanın tabiatında değişiklik oluşturmaya da, zamanın kalite ve nicelik ölçülerine öznel münasebet ifade ediyor.

Tahirov'un (2007: 24) nesnel – gerçek zaman adlandırdığı modelin sınırları fiziksel – nesnel zamana daha uygundur, çünkü fiziksel – nesnel zaman insan bilincine bağlı olmadan doğada mevcuttur. Tabiatıta mevcut olan zamanın kavranılmasını ise perseptüel zaman adlandırmak en doğru seçimdir. Perseptüel zaman kavrayışının fiziksel – nesnel zaman ilişkisinde gerçek zamanın – fiziksel-nesnel zamanın nicelik ve kalite göstergelerinin olduğu gibi derk edilmesi perseptüel zaman sınırlarına dahil olsa da, birçok durumlarda duygusal kavrayış zamanın derk edilmesinin kemiyet (nicelik) ve kalite (nitelik) ölçülerinde gerçeklikten farklı değişiklikler yapabilir ki, bu tür kavrama aşamasını psikolojik – öznel zamanın sınırlarına dahil edebiliriz.

Morfolojik yapıda zaman ifade eden sözcüksel anlamsal sistemin bölgesüne zaman zarflarını, zaman içerikli adları, sıfatları, deyimleri, sözcüksel anlamsal yapısı doğrudan zaman ifade etmeyen kelimeleri ait ediyoruz. Sözcüksel anlamsal sistemde zamanın fiziksel nesnel, öznel psikoloji nicelik ve kalite göstergelerini dikkate alarak zaman kavramının sözcüksel ifade araçlarına göre sınıflandırsak, zamanın hiyerarşik

sistemini gözlemlemiş oluruz. Zamanın anlamsal içeriği sanatsal dilin stilistik işlevsel sisteminde fiziksel nesnel ve psikolojik öznel zamanı ifade ediyor.

Bir ifadenin anlamı, onu destekleyen, şekillendiren ve uyarlayan geniş, çok yönlü kavramsal bir alt tabakadır. Bu alt tabakanın özellikleri arasında önceden anlaşılmiş veya yaratılmış kavramlar, muhatapların sosyal etkileşimin bir parçası olarak konuşma olayına katılımını kanıtlayabilen herhangi bir bilgi alanı vardır (Langacker 2008: 42). Demek ki, zaman ifade eden kelimelerin bilişsel anlamsal mazmununun şekillendirildiği sanatsal konsept çok yönlüdür. Aynı anlamsal birim farklı konularda farklı anlamsal kaliteye sahip oluyor. Anlamsal mazmun ise kendinde izlenim toplusu yoğunlaştırır. Bağlam dahilinde anlamsal değerin belirli izlenimi kendini gösteriyor. Şiirsel dilde bu tür izlenimin ifadesi kelimenin, ifadenin sanatsal konseptte dönüşmesi zamanı gerçekleşiyor. Sanatsal konseptte dönüşmek yalnız çok anlamlılık, mecaz unsurlarıyla değil, konseptin semantik mazmununun dahili yapısıyla oluşuyor. Aksan (2006: 56), özellikle etkili bir unsur olarak şiirde yaygın olarak kullanılan kelimelerin yarattığı izlenimi duygusal değer[†] olarak adlandırmaktadır.

Doğrudan zaman ifade eden tüm sunum araçları kendi anlamsal içeriklerinde duygu değerine sahiptirler. Bu onunla ilgilidir ki, hakkında konuşulan zaman kendi hayatımızın, ayrıca başkalarının hayatının, tamamen bizden kenarda olan tüm maddi ve manevi kalitelerin duygu değerini kendinde taşıyor ki, zaman ifade eden birimlerin duygu değerini – izlenim toplusunu zamanın bilişsel anlamsal hassası hesap edebiliriz. Geçmişimizin herhangi bir anını, gününü ve yılını hatırlarken aynı zamanda yaşadığımız duygu ve düşüncelerimizle, aynı anın izlenimiyle baş başa kalıyoruz. Her zaman duygu değeri en küçük ayrıntısıyla da olsa, bir-birinden ayrılıyor ve zamanın bilişsel algısı da buradan başlıyor. İşitme, görme, tatma, koklama, cildimizin dış refleks dokularla temasını hissetme ve tamamile duygu organlarımız sanki kendinde zamanı algılama merkezi oluşturuyor. Saydığımız duygulardan ne kadar mahrum kalsak, o kadar zaman kendi kalite ve nicelik ölçüsünü kaybeder. Zaman ifade eden birimlerin sırf bu tür bilişsel anlamsal özelliği ile zaman sanatsal düşüncede konseptte dönüşüyor.

Doğrudan zaman ifade etmeyen sözcüksel anlamsal birimlerse şiirsel dilde duygu değerinin işlevselliği ile zaman ifade ediyor. Bu tür birimlerin seçilmesi sanatsal amaca hizmet ediyor ve bilişsel anlamsal özelliğinde duygu değeri adlandırdığımız izlenimlerin nicelik ve kalite ölçüsü daha zengin oluyor.

2. YÖNTEM

Esasen 1960'lı yıllarda yazılmış şiir örnekleri seçme usulu ile sanatsal lengüistik açıdan öğrenilmiştir. Bedii lengüistik çözümleme zamanın bilişsel özelliklerinin, bedii dilde zaman koseptinin ifade araçlarının ortaya çıkarılmasına yardım edecek, zamanın sanatsal felsefi düşüncede yeri, mecazlar sisteminde rolü hakkında bilimsel teorik fikirlerin geliştirilmesine, zamanın fiziksel nesnel ve öznel

[†] Aksan'ın (2006) "duygu değeri" olarak adlandırdığı terim, çalışmanın diğer bölümlerinde "duygu değeri" ve ya "izlenimler toplusu" olarak kullanılmıştır.

psikolojik nitelik (kalite) ve nicelik (kemiyyet) göstergelerinin dilde ifade araçlarının sistemleştirilmesine olanak sağlayacaktır.

3. BULGULAR VE YORUM

Zamanın bilişsel anlamsal mazmunu yalnızca bağlam dahilinde gerçekleşebildiği için zaman ifade eden sözcüksel anlamsal birimlerin gramer özellikleri ve bağlamın diğer nesnelere ile gramer ilişkisi önemli bir konudur. Zaman bilişsel kategori gibi ilişkide olduğu mekân ve hareket bilişsel kategorileri ile gramer ve anlamsal ilişkisi sonucunda nesnel gerçekliğin düşünce sisteminin esas ifade aracına dönüşüyor. Bu o demek oluyor ki, tümce – fikir sistemini oluşturan hareket ve mekân ifade eden birimler zaman izleniminin tüm bilişsel, anlamsal özelliklerinin algılanması için bütünleştirici nesnelere dir. Zaman ifade eden sözcüksel anlamsal birimlerin gramer bölgesüne fiilin üç zaman şekline (geçmiş, indiki ve gelecek) ait olan birimler, zarflar ve adlar, bazı stilistik ve kelime türetme durumlarında ise sıfatlar dahildir. Sanatsal zaman kavramının ana sunum araçları adlardır. Adlar, zamanın niteliksel ve niceliksel boyutlarını ayırt etmek için anlamsal özelliklerine göre gruplandırılmıştır.

3.1. Kısa süreli zaman aralıklarının ifadesi (an, lahza, kırpım vb.)

Kısa süreli zaman ifade eden kelimeler bedii dilin stilistik işlevsel sisteminde gerek zamanı ifade etmek açısından gerekse de bedii dilde mecazlar sisteminin birleşeni gibi çok yönlü karaktere sahiptir. Zaman ifade eden kelimeler bedii dilde fonetik, sözcüksel ve gramer düzeydeki mecaziliğin birleşenine dönüşüyor.

“...Oyandığım çağ,
Düşüğüm dayanacak,
Kalkduğım pilleler,
Gördüğüm yüzler,
Verdiğim selamlar,
Dediğim sözler,
ezber, ezber” (Gocayev 2004: 20).

Bu şiirde *çağ* kelimesinin genel anlamı *devir*, *zaman* sözleriyle eşleşse de, bu örnekte ifade ettiği süre kısa zaman aralığını yansıtır. Sözcüksel anlamı ele alırken, anlam türlerini de bir bütün olarak ele almalıyız.

Başlangıçta, bir anlamsal birim yalnızca bir kavram olarak adlandırılır, ancak çeşitli çevirilerle yeni anlamlar ortaya çıkar (Aksan 2006: 46). Demek ki tümce anlamı iç yapısındaki kelimelerin sözcüksel anlamsal anlamına müdahale edebilirse de, bilişsel anlamsal etki gösterebiliyor. Bu tür etkilere maruz kalan dil sıradan işaretler sistemi değil. Şiirde ise zamanın bilişsel anlamı sanatsal konseptin şekillenme imkânlarını genişletiyor. İfade araçlarıyla yanı sıra sunum yöntemlerinin zenginliği sanatsal dilin estetiğini ve şiirsel imkânlarını zenginleştirmekle şiirin bilişsel kalitesini, yani bilişsel organlara refleksif etki imkânlarını artırıyor.

“Fikre gark olduğum serhat boyunda,
serhatsiz göründü dünya gözüme.
Asır yarım geçti bu birce anda,

külek toz toprağı çırptı yüzüme” (Hasanzade 2010: 192).

Bu şiirde *an* kelimesi *asır yarım* kelimesiyle karşılaştırılarak zaman mübalağa esasında ifade edilmiştir. Bedii ifade aracı olan mübalağa sözdizimsel yapıda şekillenerek cümlenin anlamsal mazmununa bedii hakikatı sığdırabilmiştir. Abdullayev (2013)’e göre, bizi çevreleyen yalanların yanı sıra dil yalanlarına da tanık oluyoruz. Dilde var olan yalanlar, birçok anlam ve metaforun içerik unsurlarını oluşturur. Yazarın kaydettiğı yönleri doğrudan yalan değil, bedii yalan adlandırmak daha doğru olur. Konseptüel metafor teorisine göre (Lakoff vd. 2003), “Dil doğada metaforiktir” argümanı yalnızca bedii yalanı dikkata alıyor ki, tamamen günlük konuşmamız, söz varlığının zenginleşme yolu böyle gelişim aşaması geçmiştir. Söylenilen istenilen fikir kendi öznesine göre gerçektir ve dilin tüm ifade imkânları, mecazlar sistemi de dahil yalnız öznel hakikatı ifade ediyor.

3.2. Günün bölümlerinin ifadesi (sabah, öğlen, akşam, gece)

Günün bölümlerini ifade eden sözcüksel anlamsal zaman birimleri bedii dilin stilistik işlevsel sisteminde gerek mecazlar sisteminin unsuru gibi, gerekse de mecazlar sisteminden kenarda zamanı ifade eden birimler gibi kullanılır. Zaman ifade eden araçların şiirsel yapısı mecazlığın göstergesi gibi ortaya çıkıyor. Zamanın şiirsel yapısı nesnel fiziksel ve öznel psikoloji nicelik ve kalite göstergelerinin bedii dilin mecazi sisteminde meydana çıkması imkânlarının toplusudur.

“Gece yağış yağar –
gamla köklenen
Bir şair kalbini azizlemekçin.
Gece yağış yağar –
gündüz çirklenen
Günahkâr dünyayı temizlemekçin” (Rövşen 2006: 383).

Bu örnekte *gece*, *gündüz* gibi kelimeler zaman bildirmekle beraber *gece* kelimesi gam sembolüne dönüşerek, duygu değerinin aktivasyonu ile şiirin şiirsel tabiyatının merkezinde duruyor. Günün belirli kısmını ifade eden *gece* kelimesinin duygu değerinin – izlenimlerinin toplusunda sakinlik, sessizlik, dinlenme, düşünme vakti, uyku vakti gibi izlenimlerin, aynı zamanda karanlığı, zulmeti, gamı, üzüntünü ifade ediyor. Saydığımız izlenimler toplusunun hepsi mısralarda *gece* kelimesinin şiirsel tabiyatını belirliyor. *Gündüz* kelimesinin de duygusal değer etkinliği ile, yeni mazmunlu izlenim oluşturmuştur. İş saatleri, sanayi kurumları, fabrikaların esas üretim vakti, kültürel toplumsal etkinliklerin düzenlenme vakti, kısacası günün daha aktif kısmı gündüz vaktine tesadüf ettiğinden şairin günah olarak bildiğı hususlar da bu zamana denk geliyor ve insan faaliyetinin bir parçasıdır. Demek ki, *gündüz* kelimesinin şiirsel yapısında günah, günahla çirklenme izlenimi duygu değerine dönüşmüştür. *Gece* kelimesi *yağar* fiilinin zamanını bildirirse de, o da dikkatte bulunmalıdır ki, *gece*, *gündüz* sözcükleri karşıt anlamlılık oluşturarak, tümcede diğer karşıt anlamlı birimlerle (çirklenen, temizlemekçin) uyum sağlıyor. *Gece* kelimesinin *bir şair kalbini azizlemekçin*, *günahkâr dünyayı temizlemekçin* ifadeleriyle şiirsel sistem oluşturmasıyla metafor yaranmıştır.

“Gündüzler öz ömründen gecelere pay verir,

Seher çok geç açılır, akşamlar çok tez gelir,
yapraklar dökülende” (Azeroğlu 2004: 57).

Bu şiirde *gündüzler, geceler, seher, akşam* kelimeleriyle ifade olunan zaman konsepti insanın fiziksel biolojik durumunun coğrafi zamanda baş veren değişmelere münasebetinin, aynı zamanda “*Ömrün gecelere pay vermesi*” ifadesiyle gece uykusu zamanı insanın hareketsizliğinin mecazi dille ifadesidir, “*gecenin çok uzun olması*”, “*gündüzlerin kısa olması*” izlenimi ise insanın fiziksel psikolojik ve biyolojik göstergeleriyle coğrafi zamanın karmaşık ilişkisinin fiziksel psikolojik sonucunun sanatsal dille ifadesidir.

İstenilen konuşma olayını o zaman bedii dil hesab edebiliriz ki, bedii algılamayı gerçekleştirebilsin. Bedii algılama baş veren istenilen bağlam mecazi şiirsel konuşma sayılıyor. Geçmiş tecrübelerin, duyguların etno-psikolojik faktörlerin, eğitim ortamının, şahsın bireysel özelliklerinin en küçük detaylarının, psikolojik etkilerinin, ani duygularının, kısacası, tüm insan hayatının geçmişinin günümüze, geleceğe etkisiyle şekillendirdiği psikolojik hali – izlenimler toplusu dil olgularını mecazi konuşma unsurları gibi algılıyor. Sırf bu noktada zaman şiirsel dilin esas unsuruna – bedii konseptine dönüşüyor. Demek ki yazarın ifade ettiği zaman hem de okurun zamanıyla, onun yarattığı izlenimle aynılaşanda zaman bedii konseptine dönüşüyor.

Zamanı ifade etmenin dil araçları her zaman dilin sözlüğünde mevcuttur, ancak iletişim sürecindeki işlevselliği duruma bağlıdır (Tahirov 2007: 27). Bedii dilde yazar kelimelerin günlük konuşmamızdaki işlevselliğine çeşitli şiirsel imkânları eklemekle şiirsel kelime, birleşik söz ve tümce oluşuyor. Bu yöntemler o kadar zengindir ki, yaratıcılık süresinin her anında çeşitli kalite göstergeleriyle ortaya çıkıyor ve bu da kelime gurubunun, tümcenin bilişsel anlamının stilistik işlevselliğinin sürekli gelişmesine neden oluyor. Zamanın bilişsel anlamı ise kendi içerisinde dil sisteminin şiirsel fonunun istenilen birimini birleştirebiliyor. Böyle seçimler eden bilişsel yapılar bilişsel anlamsal izlenimi oluşturan hafızaya dayanıyor. Bilişsel anlamı şekillendiren bilişsel organların hafıza yapısının aktivite özelliklerinin etno-psikolojik, etno-kültürolojik, nörobiyolojik, nöropsikolojik çalışmaların nesnesi gibi araştırılması ayrıca bir konudur.

Şiirsel dilde mecaziliğin kalite göstergelerinden olan görsellik ne kadar başarılı olursa, bedii dilin bilişsel organlara reflektör etkisi de bir o kadar keskin olur. Zamanın bedii dilde ifadesinin, bedii algılamada görsellik imkanlarının esas göstergesi zamanın belirli kısımlarıyla bağlı olan hafızamız, hatırladıklarımızdır. Bedii dilde zamanın ifadesiyle yanı sıra, ona bağlı olan hafızanın mecazi dile dönüşmesi görsellik oluşturuyor. İnsan için baş veren herhangi bir olayın, olgunun, gelecek için düşündüklerinin zamanın belirli kısmında kendi yeri vardır.

Psikolojik zaman, duyu organlarının farklı zaman ölçeklerindeki ortak faaliyetine dayanır. Bunlar, en küçük zaman birimlerinden en büyüğüne kadar değişir. Psikolojik zaman birçok farklı faktörden etkilenir (Block vd. 2014: 132). Psikolojik zamanın kısalma ve uzama özelliğine çalışmanın belirli kısımlarında değinilmiştir. Psikolojik zaman fiziksel nesnel zamanın kısımları dahilinde

bağlamsal değişiklikler hesabına kendine yer tutuyor ve zamanın bilişsel anlamını şekillendiriyor.

3.3. Mevsimlerin ifadesi (bahar, yaz, son bahar, kış)

Mevsimleri adlandıran leksik birimler coğrafi zaman ifade eden adlardır ve mevsimler öyle bir zaman ölçüsüne sahiptir ki, kalite içeriği keskin doğa, iklim değişkenliği ölçülerine sahiptir. Bu değişiklikler süreci mevsim adlarının semantiğinin kalite içeriğini zenginleştiriyor.

Süreci anladığımızda, zamanı anlarız. Olaylar değiştikçe anlamamıza ve gözlemlememize neden olur (Ördem 2014: 125). Adeta üç aylık döneme ayrılan mevsimler dört mevsim adlarıyla (*bahar, yaz, son bahar, kış*) isimlendirilse de, evvel, orta, ahir (son) kelimeleriyle sözcüksel-anlamsal zenginlik kazanıyor. Bedii bağlam dahilinde ise dilin anlamsal zenginlik imkânlarıyla belirli ifade modelleri oluşuyor. İnsanların mevsimlere ilişkisi halk edebiyatına da yansımıştır, çünkü mevsimler doğa ve insan ilişkilerini daha aydın bir biçimde ortaya çıkarıyor.

Şarkının sözlerine eşlik eden müzik gibi bedii bağlamda betimlenen mevsim (Somervell 2019: 9) mazmun ve ideaya eşlik ediyor ve sanatsal dilin estetiği gibi taleplerini de yerine getiriyor. Fakat mevsim adlarının sanatsal dilde kullanılması yalnızca kompozisyon karakteri taşıyor, her şeyden önce zaman ifade ediyor, bilişsel anlamsal imkânlarıyla şiirsel dilin unsuruna dönüşüyor. Çok eski çağlardan zamanı ölçme teknolojilerini geliştirmeye çalışan insanların ilk teknolojisinin temelinde doğa dayanmış, doğanı gözlemlemekten oluşmuştur, kısacası, zamanın coğrafi yönleri ölçme teknolojisi haline gelmiştir. Hararet ve doğanın renginde değişiklik yılı, esasen dört mevsime ayrılmıştır, ancak burada insanların hayvancılık ve tarım tecrübeleri de mühim rol oynamıştır. Mevsim adları bilişsel anlamsal imkanlarıyla halk edebiyatı örnekleri de dahil olmakla şiirsel dilde duygu ve düşüncelerin, sosyal ilişkilerin ve arzuların ifadesine dönüşmüştür.

“Dört fesil yaşayır bir yılda toprak

Kış, kış kimi gelir, bahar bahartek.

Bir saat içinde bes neden ancak

Dört fesil yaşayır bazen bir yürek?” (Vahabzade 2004:

166).

Bu şiirde sanatsal fikir merkezinde zamana psikolojik ilişki duruyor. Şiirde psikolojik öznel zaman ifade eden kelimeler rahat bir şekilde şiirsel dilin diğer unsurlarıyla uyum sağlıyor. Mevsimlere olumlu ve olumsuz duyguların, işaretlerin, sembollerin yüklenmesi etno-psikolojik hafızaya, iklim koşullarına dayanıyor. Soğuk kış günlerinde insanın fiziksel aktivitesi azalıyor, doğanın “saldırı”larını defetmek için daha çok emek harcamalı oluyor, sonuçta kış mevsimi insanda olumsuz duyguların oluşmasına neden oluyor. Bahar mevsiminde ise fiziksel aktiflik çoğalıyor, doğa insana karşı daha kaygılı oluyor. Bazı günlük törenlerin sırf sıcak mevsimlerde düzenlenmesi de tesadüfi değildir ve insanda olumlu duygu ve düşünceler oluşturuyor, geleceğe inam hislerini artırıyor. Böylece, mevsimlere olan psikolojik öznel ilişki mevsim adlarının bilişsel anlamsal izlenim toplusunu oluşturuyor. Odparlık (2009: 371)’e göre, değişiklikler biyolojik olaylara

Azerbaycan Şiir Dilinde Zaman Konseptinin Sanatsal Felsefi Ve Bilimsel Teorik...

dayanmaktadır. Doğadaki tüm gelişmeler değişimle ilişkilidir. Bazı canlılarda değişim yavaş, bazılarında ise hızlıdır. Varoluşun gelişimi dönemlere ayrılır, bazen tamamen yavaşlar, bazen hızlanır. Bu süreç, tüm canlı organizmalarda biyolojik bir saatin varlığını kanıtlamaktadır.

Demek ki zaman ilişkisi fizyolojik kaliteye dönüşen biyolojik saati şekillendiriyor. Zamana münasebet ise dil araçlarında tezahür etmekle müşahede çevresine dahil oluyor. Sözcüksel anlamsal ve sözdizimsel yapıda zamanı ifade eden dil araçlarının gözlemi zamana ilişkiyi, aynı zamanda fiziksel nesnel zamanın nicelik ve kalite özelliklerini algılamayı sağlıyor.

“Gönlüm bahar isteyir...

Dokuz aylık hasreti kalbimden silebilsin.

Gönlüm bahar isteyir...

Bütün taravetiyle kalbime gelebilsin.

Gönlüm bahar isteyir...

Çayları, ırmakları şelaleye döndere,

Meclis kura, laleni piyaleye döndere...” (Azeroğlu 2004:

48).

Şiirde bahar kelimesinin yarattığı psikolojik durum şiirsel dille ifade edilmiştir. Bahar mevsiminde toprağın ve bitkilerin hoş etri şiirsel dilde bahar mevsimini terennüm etmek için kelimenin anlamına olumlu ruh hali yaratan bilişsel anlamsal izlenim değeri ekliyor.

İlkbaharda tüm canlılarda biyolojik değişimler gerçekleşir. Sıcak iklimlerde fiziksel aktivite artar ve bahar bir yenilenme dönemi olur (Göre 2007: 284). Mevsimlere olan çeşitli ilişkinin kaynağı farklıdır, lakin esasen iklim koşullarının insanların ve diğer canlıların fizyolojik biyolojik sistemine - hormonal, nöropsikolojik sistemine etkisi mevsimlere ilişkini geliştiriyor. Mevsimlere olan ilişki mevsim adlarını ifade eden zaman birimlerinin bilişsel anlamsal izlenim toplusunu zenginleştiriyor ve mevsim adlarını şiirsel dilin ifade aracına dönüştürüyor.

“Kentliler tahıl döyür, kentliler mahsul bölür,

Şehirlerden, kentlerden payızın etri gelir

yapraklar dökülende.

... Baharın taraveti payızda yaşa dolur,

O daha güzel olur, daha füsunkâr olur

yapraklar dökülende...” (Azeroğlu 2004: 57).

Bu örnekte *son bahar – payız* mevsiminin fiziksel özelliklerinin *bahar – yaz* mevsimine benzemesi şiirsel amaçla kullanılıyor ve sonuçta uygun dil modeli oluşturuluyor. “*Baharın taraveti payızda yaşa dolur*” cümlesinde *taravet* kelimesi zamanı ifade eden *bahar*, *payız* kelimelerinin bilişsel anlamsal izlenimini etkinleştirerek sırf bedii dilin yaratıcı unsuruna – dil aracına dönüşüyor. Farklı kültürlerde zamanın ölçü birimleri astronomik olaylara, gök cisimlerinin algoritmasına dayansa da, sırf insan-doğa ilişkilerine, aynı zamanda doğada mevcut olan tekrarlanmalara dayanıyor. Yılın dört mevsiminde kültürlerin, tarım işlerinin, tabiyata temasının bir yılın içerisinde tekrarlanması gözlemleniyor ve tekrarlanmalar

da mevsim adlarının bilişsel anlamsal izlenimini geliştiriyor, gerek duyulduğunda sanatsal dil unsuruna – dil aracına dönüşmekle zamanın sanatsal konseptini oluşturuyor. Payız mevsimi ekim ve biçim yapıldığı mevsimdir ve bu süreç dönemi hep tekrarlanıyor. Bu izlenimin şahidi ve katılımcısı olanlar tahılın ve toprağın kokusunu hafızalarında tutuyorlar. Demek ki payız kelimesinin bilişsel anlamsal izlenim toplusuna yeni duygu değeri dahil oluyor ve yukarıdaki örnekte yazar bu duygu değerini bedii dilin ifade aracına çeviriyor (*Kentliler tahl döyür, kentliler mahsul bölür, / Şehirlerden, kentlerden payızın etri gelir*). Doğada, insan hayatında en küçük fiziksel, kimyasal değişikliğin algoritması zamanın fiziksel varlığına dönüşüyor ve bilişsel organların bu değişiklikleri gözlemlemesi zamanın bilinçte kavramını oluşturuyor, dil aracıyla ifade ediyor.

Antik çağlardan beri mevsimler belirli inanç ve işaretlerin kaynağı olmuştur. İlkbahar gençliği, başlangıcı, yeniliği, sonbahar ise yaşamın son günlerini temsil eder. İlkbahar bir mutluluk, sonbahar ise bir üzüntü belirtisi haline geldi (Batislam 2003: 171). Fakat örneklerden de belli oluyor ki, şiiirde sabit şekilde dikkat çeken semboller, bilişsel anlamsal izlenim toplusu şiiirsel dilin imkanlarıyla geleneksel olmayan terennüm unsurlarına dönüşebilir, zaman ifade eden diğer dil birimleri gibi mevsim adı ifade eden *payız* kelimesi de her zaman olumsuz his ve duyguları değil, bazen yeni başlangıçları, yenilenmeyi, tazelenmeyi ifade ediyor. Bedii dilde mevcut olan bu kaliteler, zamana münasebetin çeşitli görünüşleri sanatsal felsefi konsept oluşturuyor. Aynı zamanda bedii dilde konsept oluşturan mevsim adlarına münasebet bedii dilin tarihî gelişimi, halkların medeni teşekkülü, entegrasyonu uzun bir tarihî dönemde baş veren iklim değişiklikleriyle bağlıdır. Mevsimlere münasebet, zamanı ifade eden birimlerin bölünmesi tarihin en eski zamanlarına dayanıyor. Coğrafi astronomik sistemin fiziksel özellikleri değişmelere sahip olduğundan bu zaman birimleri daha mükemmel algılanmış ve zaman bedii konseptinin ilk unsurlarına – birimlerine dönüşmüştür.

3.4. Zamanın ölçü birimlerinin ifadesi (saat, ay, yıl, asır, yüzyıl, gün)

Doğal olaylardaki değişiklikler, zamanın hesaplanmasında önemli bir rol oynar. Bu noktalar soyut bir kavram olsa da, özellikle insan yapıları tarafından belirlenen zamanın kesin sınırını belirlemede rol oynar (Mohr Iwamoto 2009: 1020). Zamanın ölçü birimlerini ifade eden adlar diğer zaman birimleri ile karşılaştırıldığında daha net ölçme özelliğine sahiptir ve fiziksel nesnel zamanın nicelik göstergesi gibi özel netliği ile seçilmektedir. Fiziksel nesnel zamanın en küçük kemiyet ölçüsü saniyedir, fakat çağdaş dünyanın bilimsel keşifleri, teknolojik yenilikleri zamanı daha küçük nicelik göstergelerine kadar ölçebildi. Lakin bedii dilde zamanın en küçük kemiyet ölçüsü esasen saniyeden başlıyor. Zamanın ölçüsü tarihen hayatın her alanında mühim önem taşımıştır. Zamanın eski tarihe dayanan ölçme mekanizmalarının oluşması zamanı algılamaya, gözlemlemeye imkân sağlamıştır. Zamanın ölçü birimleri bedii dilde hem fiziksel nesnel zamanı hem de zamana münasebeti kendinde yansıtan psikolojik öznel zamanın geniş yaygınlaşmış, kendinde sanatsal dilin esas yapısal unsurlarını birleştiren ifade araçlarından biridir.

“Göl bin yıl yaşadı sessiz semirsiz

Ne bir bulak gördü ne de bir deniz.
Lillenib kaldıkça öz yatağında
İncitti kalbini, o toprağın da.
Ne sevinci oldu ne de kederi,
Böyle sakit öttü ömrün günleri.
Dağ seli birce gün haray kopardı,
Kayalar uçurttu, taşlar apardı.
Sonra da kavuştu akar bir çaya,
Aktı fırtınalı coşkun deryaya,
Ne ömre acıyıp ne bahta küstü,
Manalı bir ömre bir gün de besti...” (Azeroğlu 2004: 69).

Bu mısralar zamanın ölçü birimlerini ifade eden *yıl*, *gün* kelimelerinin şiirsel ahengine karışmıştır. Herhangi bir mekânın uzun süre var olmasını, hayvanların ve insanın uzun ömürlülüğünü ifade etmek, veya uzun ömür dilemek amacıyla *yl* kelimesini *yüz*, *bin* yuvarlak sayı sıfatlarıyla kullanmak geleneği canlı halk dilinin tarihî hafızasında günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. *Bin yıllarca öz ezemetini koruyan tarihî abideler, iki yüz yıl yaşayan ala karga, yüz yıl ömür süren insan* gibi ifadelerde gerçeklikle yanı sıra, ömrü, süreni saymak geleneğinden şiirsel modeller oluşuyor ki, bu da bedii yaratıcılıkta şiirsel stilistik mahiyet taşıyarak ideanın iletilmesini hızlandırıyor. Şair ilk mısradan son mısraya kadar bu tür şiirsel modelleri kullanarak *bin* ve *bir*, aynı zamanda *yıl* ve *gün* kelimelerinin anlamından durumsal karşıt anlamlılık oluşturmakla hem ideanı hem de sanatsal amacı kendinde birleştiren özel stilistik figür oluşturmuştur.

“Dedim: - Tarih oldu sen doğan yıllar,
Bin tufan içinden geçse de beşer
Seni unutmadı yine hiç zaman” (Azeroğlu 2004: 124).

Şiirin ikinci mısrasında şair *yıl* kelimesini tekrar etmeyerek *tufan* sözcüğünü kullanmıştır, vakit bildirmekle yanı sıra bu tür ad değişme ifadenin bilgilendirici işlevini geliştirmiştir. *Tufan* kelimesi *yıl* sözcüğünün yansıttığı zamanı ifade ediyor, fakat yalnızca zamanı değil, sıkıntılı, karışık bir dönemi, baş veren olayları da ifade ediyor. Demek ki zaman bedii konseptinin sözcüksel anlamsal sistemi yalnız doğrudan zaman ifade eden birimlerden ibaret değil, hem de zamanı ifade eden, konseptte dönüşmüş istenilen sözcüksel anlamsal birimlerden ibarettir. Bu yüzden de şiirsel dilde zamanın ifadesi, neredeyse onun sözdizimsel yapısının tüm unsurlarında kendini gösteriyor. Şiirsel dilde yalnızca zamanın bu tür stilistik anlamsal işlevsellik sergilemesinin esas nedeni zamanın bilişsel organlarla kavranılan karmaşık özelliklere sahip olmasıdır. Karmaşık özellikleri yansıtan zaman bilişsel kategorisi kalıplaşarak içerisinde birleştirdiği karmaşık özelliklerin - hareket ve mekân görünümünün anlamsal alamet ve kalitelerinin şiirsel dilin imkânları esasında etkinleştirilmesiyle stilistik anlamsal işlevsellik sergiliyor. Şiirdeki *tufan* kelimesinin zaman ifade etmesi anlamında mevcut olan hareket konseptinin bilişsel organlar aracılığıyla kavranılması mümkün oluyor. Felsefenin varlık kategorisine dahil olan zamanın fiziksel nesnel gerçekliği hareket ve mekan konseptlerinin bilişsel sınırları dahilinde algılanıyor. Bu da şiirsel dilde konseptte dönüşen zamanın

hareket ve mekan konseptleriyle birlikte bilişsel kategoriye dönüşmesidir. Burada da kullanılmış *bin* kelimesiyle oluşan çelişki sanatsal fikrin yansımaya hizmet etmiş, hem de zamanın ölçü biriminin kemiyetini ifade etmiştir.

“Anam öldü,
saçlarıma el çekmemiş,
gözlerime
kara geçen hayatının
günlerinden renk çekmemiş” (Azeroğlu 2004: 134).

B.Azeroğlu'nun “Marsel'in Kaderi” eserinde zaman konseptinin stilistik anlamsal imkânlarını gözlemek için konu ve idea ile tanışmak gerekiyor. Lirik şiirin her mısrası, dahilinde olan istenilen bilişsel kategorinin bağımsız konseptini şekillendiriyor, lakin hayatı betimleme ve tahkiye ile epik yansıtma yöntemi olan şiirde zaman konseptinin oluşması ve algılanması konu ve idea ile birliktelik oluşturuyor. Bu eserde Fransa'nın işgalinde olan Cezayir'in ve Afrika halklarının kaderinden bahsediliyor ve Cezayirli Marsel adlı kızın timsalinde yazar kendi rahatsızlığını ifade ediyor. Fransızca kökenli Marsel isminin Cezayirli kızda olması, şairin suçlamalarının başlangıcını ve milli kimliğin kaybedilmesinden rahatsızlığını ifade ediyor. Eserden seçilmiş mısralarda Marsel'in annesinin timsalinde Fransa'nın işgalinde olan Cezayirli'lerin azaplı hayatı canlandırılıyor ve öksüz kalan Marsel'in sonraki hayatı diğer Cezayirli çocukların sonraki kaderine benziyor. Tüm bu noktaları öğrendikte “*gözlerime kara geçen hayatının günlerinden renk çekmemiş*” ifadesinde zamanın ölçü birimi olan *gün* sözcüğünün yarattığı konseptin stilistik anlamsal özelliklerini gözlemek, algılamak mümkün oluyor.

3.5. Belirsiz zaman aralıklarının ifadesi (devir, eyyam, zamane, ebediyet vb.)

Şiirsel dilde belirsiz zaman aralıklarının anlamsal içeriğinde yer alan belirsizlik, soyutluk, bediilikle beraber felsefi konsept oluşturuyor. Belirsiz zamanı ifade eden kelimeler zaman bedii konseptinin en yaygın kullanılan ifade araçlarından biridir. İnsanın zamana ilişkisi, onu algılaması çok yönlüdür, şöyle ki zamana fiziksel, psikolojik, dinî, sosyal, siyasi, ekonomik bakış açısı vardır. Bedii dilde zamana ilk münasebet felsefi dinî yönde gerçekleşmiştir. İnsanlar zamanı algılamaya çalışmışlar, ancak zamana münasebet bilimsel değil, daha çok bedii karakter taşımıştır. İnsanlar zaman kavramının doğal gücü karşısında şaşakalıyor, onu doğanın ayrılmaz bir parçası görerek, ona tapınıyorlarmış ve böylece zaman bedii bağlam içerisinde konseptte dönüşüyordu.

Theogony'de Hesiod'un değindiği sorun, Yunan mitolojisinde zamanın sanatsal kavramının ana temasını yansıtır. Zamanın sonsuzluğunu fark eden antik Yunanlılar, din ve mitolojide sanatsal ve felsefi bir zaman kavramı oluşturabildiler (Rosen 2004: 155). Bedii bağlam ise dinî mitolojik dünya görüşünden ve bu dünya görüşüne ilişkiyi yansıtan felsefi dünya görüşünden ibaret idi. Belirsiz zaman ifade eden kelimeler ise anlamsal mazmun açısından belirsizlik, soyutluk ifade ettiği için zamanın doğüstü gücünü, zaman kavramıyla bağlı felsefi dinî dünya görüşünü ifade etmek potansiyeline sahiptir.

“Geçmişlerin birinde;
yaşayıb kent yerinde
iki dost, iki komşu:
Horozla Tovuzkuşu” (Hasanzade 2010: 797).

N.Hasanzade'nin Kalmuk halk masalı esasında yazdığı “Altın Telek Masalı” fabülünde (öykünce) belirsiz zamanın ifadesinde halk edebiyatından kaynaklanan, özellikle masal, destan, efsane ve rivayetlerin dilinde rastlanan “günlerin bir gününde”, “geçmiş günlerin birinde”, “kadim zamanlarda”, “Biri varmış, biri yokmuş” gibi ifadelerin şiir ahengine, tonlamasına biçimlenmiş şekli kullanılmıştır. Halk edebiyatından seçilmiş ifade yönteminin estetik imkânları yüksek oluyor. Güzel sanatları duyan, algılayan insan zamanın geçmiş çağlarından kalmış müze sergisine nasıl ilişki duyuyorsa, halk edebiyatında kalıplaşmış ifade tarzlarına da aynı ilişkiliyi göstermiş oluyor. Burada bilişsel anlamsal izlenim duygusunun aktivasyonu kavrayışın esasında dayanmakla şiirsel konuşmanın estetik taleplerini temin ediyor. Çevrede tüm gözlemlediklerimiz, kavradıklarımız soyut veya somut varlıklar, müze sergisi gibi diğer nesnelere algılanması, hem de zamanın kavranılması tefekkür ve nutkun birlikte faaliyeti sayesinde mümkün oluyor, gerekirse, yazılı ve sözlü dil aracına dönüşüyor. Zamanın ifadesinde halk edebiyatına mahsus dil araçlarına ait bilişsel anlamsal izlenim zamanın ifade aracının estetiğini temin ediyor.

“Geri dön, tarihi bir an varakla,
Gör onu hakikat aynasında sen.
...Tarih hökm eyledi, karankuş gibi
Bahara sesledik bu illeri biz.
...Tarih hakkımızı gaytardı geri,
Sorulan kanımız gayıtmaz artık” (Araz 2004: 38).

Şiirde *tarih* kelimesi geçmişe nezeren belirsiz zamanı ifade ediyor. Bu belirsizlik *devir*, *zaman*, *eyyam* kelimelerinin ifade ettiği bilişsel mazmunla eşleşse de, mısradaki *tarih* kelimesi işlevsel stilistik içerikte sanatsal amacın ifade edilmesinde kendine özgü bilgilendirici işlev taşımaktadır. *Tarih* kelimesinin yarattığı mecaziliğin kullanılma noktaları farklıdır. Tarihi bir an varakla ifadesi metonimi (düz değiştirmece), *tarih hökm eyledi*, *tarih hakkımızı gaytardı* geri ifadeleri ise metafor yaratmıştır. Belirsiz zaman ifade eden birimler şiirsel dil sisteminde bedii, bilişsel anlamsal izlenim toplusunun ifade ettiği anlamlara göre felsefi konsepttir.

Konseptin yapısı, kavramı oluşturan çeşitli bilişsel doğaların önemli bileşenlerini içerir. Konsept, bilişsel niteliklerden oluşur ve bu niteliklerin bir kombinasyonu olarak tanımlanır. Bir konseptin kavram haline gelmesi için bilişsel özelliklerinin yakın ve uzak çevreleri bilişsel organlarımızı etkilemelidir (Pesina vd. 2015: 588).

“Gençliğim atından ne zaman yenib,
Ele doluksundum uşak sayağı...
Sürüşe sürüşe dağlardan enib
Gelirdi ele bil kocalık çağım” (Araz 2004: 152).

Bu şiirde kullanılmış *gençlik*, *kocalık* kelimeleri belirsiz zamanı ifade ediyor. Bedii dilde zaman öyle bir konsepttir ki, sözcüksel anlamsal ve sözdizimsel yapıların zamanı ifade etmek imkânları stilistik işlevsellik sergiliyor. İlk mısradaki *gençlik* kelimesi metafor oluşturmakla yanı sıra teşhisle sanatsal karaktere dönüşmüştür. Hem de *kocalık* ve *gençlik* sözcükleri tezat oluşturarak bedii fikrin ifadesinde duygusallığı artırmıştır. *Kocalık* kelimesi ise sözdizimsel yapı dahilinde metafor oluşturarak zamanın ifadesinde (*sürüşe sürüşe dağlardan enib*) sürenin erken geçtiğini ifade ediyor.

Metaforik yapılar kaynak ve hedef çerçevelere bölünmüştür. Metaforun oluşması için kaynak çerçevenin hedefe doğru yönlendirilmesi önemlidir (Moore 2014: 33). Demek ki şiirin mısralarında *kocalık* kelimesinin ifade ettiği zaman onu hedef çerçeveye dönüştürmüş, böylece zamanın bedii konsepti – metafor yaratmıştır. İkinci mısradaki yansıtılan fikir *gençlik* kelimesinin bilişsel anlamsal mazmunundaki duygu değerini – izlenim kalitesini yükseltmiştir. Bu örnekte de zaman öznel nicelik ve kalite göstergesiyle ifade olunmuştur.

Gözden geçirilen bedii örneklerden belli oluyor ki, zamanın öznel nicelik ve kalite göstergesi çok taraflıdır. Wittman'ın kanaatine (2016: 80), öznel zamanın hızı geçmişte baş verenlerin hangi kapsamda hafızada kalmasıyla ilgilidir. Öğrenme aşamasında olan genç yaşlardaki insan yeni görünen her bir gözlemi, deneyimi daha hevesle hafızasında tutuyor. Fakat yaşlandıkça ise tekrar deneyimlerle, gözlemlerle karşılaştığından onları birbirinden ayırabiliyor, hafızasında az tutuyor ve çabuk da unutuyor, bu yüzden de zamanın hızla geçtiğini zannediyor. Şiir örneğinde öznel zamanın kognitif psikolojik algılanmasının bu alameti bedii dille ifade olunmuş ve bedii konsept yaratmıştır.

Klasik edebiyatta en çok rastlanan *eyyam*, *zamane*, *ebediyet* gibi kelimeler zamanın ifadesinde daha çok teşhis ediliyor, lirik karaktere ve buradan da bedii felsefi konseptte dönüşüyor. Şiirsel dilde belirsiz zaman aralıklarının ifade araçları bedii felsefi konsept oluşturmakla bedii fikrin ifadesi zamanı yargılamaya, soyut mecazilik yaratmaya, sonuçta hayat gerçeğini ifade etmeye hizmet ediyor. Şiirsel dilde belirsiz zaman aralıklarını ifade eden kelimeler zamana fiziksel nesnel ve psikolojik öznel ilişkiyi yansıtmakla yanı sıra, bazen zaman kavramını adlandırarak zaman kelimesine dönüşmekle zaman çevresinde yapılan sanatsal felsefi yargıların ifade araçlarına dönüşüyor.

Sonuç

Zaman bedii konseptinin ifade araçları ne kadar dil olayı olsa da, sanatsal mazmunun, hayata uyum sağlamanın izlenimini her zaman aklımızda tutmalıyız. Tüm durumlarda konseptler mazmun ve ideaya hizmet ediyor. Bedii bağlam dahilinde, özellikle şiir üzerinde yapılan gözlemler ve sanatsal lengüistik incelemeler zaman bilişsel kategorisinin konuşma anında olan şekillenme, kavramsallaştırma, bilişsel organların faaliyet mekanizmaları hakkında söylenen fikirlerin bilimsel açıdan net olma imkânlarını yükseltiyor.

Bedii dilin yelpazesi toplumun, sosyal hayatın betimleme ve terennümüyle bitmiyor. Onun geniş ifade imkânları vardır. Sanatsal dil fiziksel, biyolojik, psikolojik nicelik ve kalite ölçülerini, coğrafi astronomik olayların sonuçlarını,

Azerbaycan Şiir Dilinde Zaman Konseptinin Sanatsal Felsefi Ve Bilimsel Teorik...

vücudumuzun hormon metabolizmasının davranışlarımıza etkisini, kısacası insan psikolojisinin tüm detaylarını, varlık ve maddenin tüm hassa ve değişikliklerini ifade etmek potansiyeline sahiptir.

Azerbaycan edebiyatında felsefi düşünce daha çok bedii sözle, şiirle, şiirsel dille birlikte gelişmiştir. Bedii edebiyatta zamanın vakit, süre bildirmesinin mecazlar sisteminde ifadesiyle yanı sıra zaman kavramı etrafındaki felsefi yargılamalar da bedii nutku zenginleştirmiştir. Sanatsal felsefi dünya görüşünde zamanın incelenmesinin bazı yönleri vardır. Zamanın bedii felsefi dünya görüşünde araştırılmasına dil bilimsel, psiko-lengüistik, kültürolojik, teolojik, felsefi yönler dahildir. Zaman konseptinin bedii felsefi görünümlerinin araştırılması neticesinde elde olunan sonuçlar zamanın fiziksel taraflarını inceleyen bilim alanlarının araştırma modeline yeni kalite ve içerik kazandırıyor.

Zaman konsepti hakkında bilimsel görüşler doğa bilimlerinde riyazi formüller, şemalar, rakamlarla ifade olunmazdan önce dil katmanında düşünce modelini şekillendirmiştir. Bu bakımdan zaman konseptinin bedii lengüistik açıdan araştırılması sonucunda elde olunan bulgular doğa bilimleri için temel oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, S. (2013). *Gayri Selis Dilcilik Tecrübesi*. Bakü: Victory matbaası.
- AHUNDOV, A. (2003). *Dil ve Edebiyat*. C. 1. Bakü: Nurlan matbaası.
- AKSAN, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Basım 4. Ankara: Engin Yayın Evi.
- ARAZ, M. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1. Bakü: Lider Neşriyatı.
- AZEROĞLU, B. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Önder Neşriyatı.
- BATİSLAM, D. (2003). *Divan Şiirinde Hazan*. Diriözler Armağanı, Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı (ss. 155-174). Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- BLOCK, R., & Gruber, R. (2014). *Time perception, attention, and memory: A selective review*. *Acta Psychologica* 149, 129-133.
- CAFEROV, G. (1984). *Azerbaycan Dilinin Leksik Semantik Sistemi*. Bakü: İlim.
- COOPE, U. (2005). *Time for Aristotle: Physics IV*. 10-14. Oxford: Oxford University Press.
- DAVİES, B. (2004). *Aquinas*. Londra: Bloomsbury Publishing.
- EİNSTEİN, A. (1920). *Relativity: The Special and General Theory*. New York: Henry Holt. Inc.
- GAVİNS, J., & Steen, G. (Eds.). (2003). *Cognitive poetics in practice*. Psychology Press.
- GOCAYEV, F. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şerg-Gerb Neşriyatı.
- GÖRE, Z. (2007). *Divan Şiirinde "Cünûn Eyyâmî" Olarak Bahar*. *Türkoloji Araştırmaları*, volume 2/3, 282-295.
- HASANZADE, N. (2010). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1. Bakü: Prometey Neşriyatı.
- HAZRİ, N. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1. Bakü: Lider Neşriyatı.
- LAKOFF, G., & Johnsen, M. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University press.
- LANGACKER, R. (2008). *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- MCGUIRE, J. E. (1978). *Existence, actuality and necessity: Newton on space and time*. *Annals of Science*, 35(5), 463-508.
- MEHEMEDHÜSEYN, T. (2010). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1. Bakü: Mütercim Neşriyatı.

- MLODİNOW, L., & Hawking, S. (2010). *A Briefer History of Time*. New York: Random House.
- MOHR Iwamoto, L. (2009). *Poetry*. H. James Birx, Encyclopedia of time: science, philosophy, theology, and culture (1020-1022). SAGE Publications.
- MOORE, K. E. (2014). *The Spatial Language of Time (Metaphor, metonymy, and frames of reference)*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B. V.
- ODPARLİK, S. (2009). Ecology. H. James Birx, Encyclopedia of time: science, philosophy, theology, and culture (365-373). SAGE Publications.
- ÖRDEM, E. (2014). Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Dil Bilimsel Bir Yaklaşım. Dil Araştırmaları 14, 119-136.
- PESİNA, S., & Solonchak, T. (2015). Concept in Cognitive Linguistics and Biocognitive Science. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 192, 587-592.
- ROSEN, R. M. (Ed.). (2004). *Time and temporality in the ancient world* (Vol. 65). UPenn Museum of Archaeology.
- ROVELLİ, C. (2018). *The order of time*. New York: Riverhead books.
- RÖVŞEN, R. (2006). *Nefes*. Bakü: Kanun Neşriyatı.
- SADIGOV, R. (2004). *Muhtelif Sistemli Dillerde Nesnel ve Gramatik Zaman Alakalari*. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- SİNCLAİR, M. (2017). *The origin of time: Heidegger and Bergson*. British Journal for the History of Philosophy, 25:6, 1247-1249.
- SOMERVELL, T. (2019). *The Seasons*. A. Johns-Putra, *Climate and Literature*. Cambridge Critical Concepts (45-59). Cambridge: Cambridge University Press.
- STOCKWELL, P. (2019). *Cognitive poetics: An introduction*. Routledge.
- TAHİROV, İ. (2007). *Azərbaycan və İngiliz Dillərində Zaman Kategorisi*. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- TAHİROV, İ. (2008). *Temporel Leksika (Azərbaycan və İngiliz Dillərinin Materyalleri Üzrə)*. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- TSUR, R. (2008). *Toward a theory of cognitive poetics*. ISBS.
- VAHABZADE, B. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. C. 1. Bakü: Önder Neşriyatı.
- VANDAELE, J., & Brône, G. (2009). Cognitive poetics. A critical introduction. *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1-29.
- VEYSELLİ, F. (2010). *Semiyotika*. Bakü: Mütercim Neşriyatı.
- WALSH, W. H. (1967). *Kant on the Perception of Time*. The Monist, 376-396.
- WITTMANN, M. (2016). *Felt time: The psychology of how we perceive time*. Cambridge: Mit Press.